

КОНСТРУЮВАННЯ ГЕНДЕРНОГО ДОСВІДУ ОСОБИСТОСТІ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Л. Д. Тодорів

Висвітлюється проблема конструювання гендерного досвіду особистості. Методологічні засади її дослідження розглядаються в межах соціально-конструктивістської парадигми.

Ключові слова: конструювання, соціальний конструктивізм, гендерний досвід, габітус, практики.

Освещается проблема конструирования гендерного опыта личности. Методологические предпосылки ее исследования рассматриваются в рамках социально-конструктивистской парадигмы.

Ключевые слова: конструирование, социальный конструктивизм, гендерный опыт, габитус, практики.

The article is devoted to the investigation of construction of person's gender experience. Methodological basis of investigation of the given problem is reviewed in the article. The analysis of main theories of the social constructivism is made. The problem of construction of person's gender experience is established on the basis of the social-constructivist paradigm.

Key words: construction, social constructivism, gender experience, habitus, practice.

Проблема. На сьогоднішній день жодна з існуючих теорій гендерної соціалізації неспроможна пояснити процес становлення психологічної статі протягом життя людини. Найявні підходи більш придатні для пояснення механізмів формування гендеру в дитячі роки, оскільки розглядають процес “первинної” соціалізації, у ході якої відбувається засвоєння гендерних уявлень, норм, ролей шляхом навчання та інтеріоризації. Навчання передбачає засвоєння та відтворення існуючих норм. В основі такого концепту лежить уявлення про особистість як відносно пасивну сутність, яка сприймає, засвоює культурну даність, але не створює її сама.

Методологія соціального конструювання, теоретичною основою якої є напрацювання П. Бергера, Т. Лукмана, І. Гоффмана, Г. Гарфінкеля, Р. Коннелла, Е. Гіденса, К. Уест, Д. Зіммерман та ін., наголошує на активній ролі індивіда в процесі конструювання як об’єктивної, так і суб’єктивної реальності. Дослідники розглядають

гендер не як сукупність особистісних психологічних рис чи ролей, а як продукт особливого роду соціальної свідомості, соціального досвіду.

Мета статті полягає в розкритті соціально-конструктивістської парадигми як методологічної основи дослідження проблеми конструювання гендерного досвіду особистості.

Соціальний конструктивізм, чи конструктивізм соціального знання, зосереджений на штучному походженні соціальної структури в результаті “більш-менш свідомої діяльності людей і соціальних інститутів” [1, с.18]. Авторами терміна “соціальний конструктивізм” вважають соціологів – американського дослідника П. Бергера і німецького вченого Т. Лукмана, які розглядають соціальну реальність і як суб’єктивну, і об’єктивну водночас. Вона відповідає вимогам об’єктивності, оскільки незалежна від індивіда. А проте соціальна реальність можна розглядати як суб’єктивний світ, позаяк вона постійно створюється людиною. Особистість постійно створює своє бачення соціального світу, засвоює досвід, ніби “пропускає через себе” об’єктивну реальність буденності, конструюючи власне бачення навколишнього життя, формуючи відповідні картини світу [так само].

Соціальна організація, соціальний порядок, а також норми, вимоги, стереотипи щодо того, якими повинні бути чоловіки і жінки, конструюються не тільки через знання, мову, а й у процесі інституціалізації (термін Бергера і Лукмана). Як зазначають дослідники, в основі останньої лежить габітуалізація, седиментація, традиція і реїфікація. Габітус – це образ дії, який увійшов у звичку, а габітуалізація, відповідно, є при звичаєнням. Седиментація передбачає процес “осадження”, перехід у “внутрішнє”, тобто в досвід. Традиція – це процес успадкування поколіннями набутого досвіду, завдяки чому відбувається інституціалізація ролей. За допомогою ролей, як зазначають Бергер і Лукман, інститути втілюються в індивідуальному досвіді. Реїфікація – це процес опредмечування соціальної реальності, який супроводжується перетворенням створеного людиною світу у світ “нелюдський”, “дегуманізований”, “світ речей” [1].

Наступним важливим механізмом і засобом конструювання соціальної реальності є легітимація, яку Бергер і Лукман розглядають як “сміслову об’єктивацію порядку”. Легітимація, на їхню думку, створює нові значення, які слугують інтеграції тих значень, які уже властиві різним інституціональним процесам. Отже, конструктивістські ідеї П. Бергера і Т. Лукмана дають підстави розглядати соціальну реальність, яка створюється індивідами в процесі інституціалізації. Дослідники обстоюють думку, що структура соціальної реальності конститується суб’єктивними значеннями.

Отже, з погляду даної теорії досвід, зокрема гендерний, можна розглядати як об'єктивний і суб'єктивний одночасно, як результат інституціалізації.

У драматургічному інтеракціонізмі І. Гоффмана гендер трактується як результат соціальної взаємодії і одночасно його джерело. Стверджуючи, що гендер створюється щохвилино, тут і тепер, дослідники доходять висновку, що для розуміння його основ потрібно звернутися до аналізу мікроконтексту соціальної взаємодії [8]. Щоб осмислити процес конструювання гендеру в конкретній ситуації міжособової взаємодії, І. Гоффман уводить поняття “гендерного дисплея”. Гендерний дисплей – це різноманітність проявів статевої належності, що виявляється на рівні міжособового спілкування. Він знаходить відображення в тілесній ідіомі, символіці, стилі та змісті спілкування. Ім'я, зовнішній вигляд, тембр голосу, манера спілкування і рухів, стиль вираження почуттів – усі ці численні прояви утворюють гендерний дисплей, який дає можливість ідентифікувати співрозмовника як чоловіка або жінку [там само]. Однак гендерний дисплей, як уявлення про статеvu належність у взаємодії, досить тонкий і складний, а тому його використання не може зводитися тільки до окремих реплік, костюмів, антуражу. Як зазначають К. Уест, Д. Зіммерман, уся атмосфера – стиль, габітус – складають дисплей гендеру [3]. Отже, дисплей гендеру – це не просто зовнішні прояви статевої належності, а більш складне утворення, яке постійно доповнюється новим змістом, може реконструюватися і визначає самовиявлення особи.

Засоби, які використовуються у суспільстві для вираження належності до статі, І. Гоффман називає формальними конвенційними актами. Вони є моделями доречної в конкретній ситуації поведінки, що сприяє збереженню і відтворенню норм повсякденної взаємодії.

Різні суспільства, соціальні групи, різні соціальні ситуації передбачають різні конвенційні форми гендерного дисплея, а тому демонстрація дисплея – це не природний вияв людського Я, а гра за правилами. Змінюються правила, ролі – змінюється і дисплей. Іншими словами, схема виявлення себе за чоловічим або жіночим сценарієм зумовлюється уявленнями, нормами, стереотипами, моделями, прийнятими в соціальному просторі, де відбувається міжособова взаємодія. Будь-яка зміна уявлень, руйнування стереотипів реконструюватимуть “дисплей”, сценарії, моделі поведінки.

Як зазначають К. Уест і Д. Зіммерман, конструювання гендеру охоплює комплекс соціально контрольованих дій, метою яких є вираження чоловічої або жіночої природи [3]. Розглядаючи гендер як здійснення, як досягнуто якість ситуативної поведінки, представники

етнометодологічного напрямку ілюструють перехід поведінки індивідів з індивідуального рівня на рівень взаємодії і вихід на інституційний рівень. Вони зауважують, що, з одного боку, гендер створюють індивіди, а з другого боку – це творення зумовлене ситуативно, оскільки відбувається в контексті реальної чи віртуальної присутності інших, які, як передбачається, орієнтовані на його творення. Тому дослідники вважають, що гендер слід розглядати як емерджентну характеристику соціальних ситуацій, як результат і одночасно причину різних соціальних відносин, як засіб легітимізації одного з найбільш фундаментальних розподілів у суспільстві.

Отже, у рамках теорії І. Гоффмана завдяки мікроконтексту взаємодії стає можливим побачити, як конструюється гендер, що зводиться до демонстрування дисплеїв, конвенційних актів, які впливають на формування дисплеїв інших учасників взаємодії. Гендерний дисплей є конвенційним і відтворює соціальний порядок, який ґрунтується на уявленнях про чоловіче і жіноче в тій чи тій культурі. Безперечно, конструювання гендерного досвіду складно уявити поза межами мікроконтексту взаємодії. Однак такий процес вимагає включення в аналіз і макроконтекстних взаємодій. Відтак з'являється можливість пояснити механізми виникнення “гендерних дисплеїв” як схем становлення індивіда за жіночим або чоловічим сценарієм.

Гендерний досвід як результат процесу міжособової взаємодії і одночасно її джерело розглядається в етнометодології Г. Гарфінкеля. Автор етнометодологічної теорії для пояснення механізмів конструювання гендеру вводить поняття “фонові очікування” і “рефлексивність”. Фонові очікування – це уявлення соціального суб'єкта, представлені у формі правил дій (поведінка, розуміння, пояснення і т. ін.). Дослідник оперує поняттям соціальної структури, яка впливає на свідомість індивіда через фонові очікування, під якими мають на увазі соціально схвалювані настановлення на ті чи інші дії, що можуть не усвідомлюватися і не піддаватися рефлексії самими діячами. Уведення категорії соціальної структури дає змогу розкрити зв'язок між фоновими очікуваннями і соціальним досвідом, які конструюються в процесі міжособової взаємодії. Тому фонові очікування розглядають як своєрідну соціально-культурну квінтесенцію соціальних взаємодій. Вони очевидні, але непомітні, не усвідомлені учасниками взаємодії та іншими членами суспільства. Однак фонові очікування сприймаються не пасивно: індивіди надають їм особистісного, практично раціонального смислу, можуть переробляти їх, а інколи й суттєво деформувати [7]. Іншими словами, фонові очікування спрямовують соціальну взаємодію, визначають

характер комунікації, залишаючи при цьому можливість для власної творчої активності.

Таким чином, соціальна дійсність створює і відтворює саму себе, народжується все із тих же суб'єктивних актів, завдяки рефлексивності індивідів. Рефлексивність передбачає виникнення соціальних структур у процесі їх суб'єктивної інтерпретації. Розуміння соціальної реальності приходить не через прийняття загальних культурних норм і цінностей, на чому наполягали М. Вебер і Т. Парсонс, а конструюється зсередини. Це не означає, що соціальний порядок є продуктом власної спонтанної активності індивідів, який виходить саме таким, яким його створили самі учасники соціальної взаємодії, а, безумовно, з урахуванням набутих раніше правил, знань, досвіду, які були отримані від своєї культурної групи.

Таке розуміння соціальної реальності дає підстави вважати, що конструювання досвіду індивіда відбувається через фонові очікування, які виникають у процесі соціальної взаємодії за схемами і правилами відповідної групи, спільноти, культури. Такі утворення не засвоюються автоматично, а підлягають інтерпретації, в результаті якої вони можуть зазнавати реконструкції, змін. Як зазначає Г. Гарфінкель, створені ідеології, нормативи, схеми не є раз і назавжди даними в групі, спільноті чи культурі. Вони є до тих пір реальними, доки їх існування будуть підтверджувати члени групи, спільноти [7].

В етнометодології Гарфінкеля соціальна взаємодія отожднюється з мовною комунікацією, причому не зі смисловою інформацією, а із синтаксисом. Тому досвід можна вивчати не на основі того, *що* сказано, а *як* сказано. На нашу думку, суб'єктивний досвід можна виявляти, фіксувати на основі того, як людина інтерпретує, які використовує інтерпретативні схеми, як здійснює оцінювання, шкалювання тощо.

Наступною парадигмою, яка створює можливості для методологічного обґрунтування проблеми конструювання гендерного досвіду особистості, є теорія структурації англійського соціолога Е. Гідденса, згідно з якою предметом дослідження є соціальні практики, упорядковані в просторі і часі [2]. Досліджувати досвід суспільства можна на основі виявлення його основних соціальних практик. Саме через соціальні практики індивіди засвоюють соціокультурний досвід. Вони не є раз і назавжди даними, незмінними, що яскраво видно на прикладі динаміки уявлень щодо манери, стилю спілкування між особами протилежної статі. Суттєво відрізнятимуться уявлення сучасної молодого людини і дівчини або хлопця минулого століття.

Соціальні практики в різних країнах неоднакові, і, відповідно, є своєрідними в одній і тій самій країні в різні історичні епохи. Вони “однакові” в певному просторі і часі завдяки рефлексивності агентів, які відстежують перебіг соціального життя [там само]. Наприклад, у європейських країнах сучасна жінка не допускає, щоб чоловіки пропускали її першою у дверях, оскільки це не відповідає принципам гендерної рівності. У країнах пострадянського простору така поведінка є критерієм вихованості чоловіка.

Отже, індивіди засвоюють соціальні практики в процесі соціалізації, що забезпечує повторення практики. Соціальні практики, структури можуть змінюватися, реконструюватися, конструюватися завдяки діям людей. Наприклад, поява жінок-поліцейських на вулицях США суттєво змінила уявлення про статеву специфіку цієї професії. Як бачимо, гендерні норми, вимоги, схеми статевої поведінки, які існують у суспільстві, культурі, спільноті, можуть змінюватися певною мірою під впливом дій людей, завдяки їхній рефлексивності набувати реконструйованого вигляду і визначати самовиявлення. У процесі демонстрування тієї чи іншої практики вона виглядатиме дещо іншою, своєрідною.

Згідно з теорією структуризації момент створення дії індивіда є одночасно моментом відтворення певної соціальної практики. При цьому індивіди відтворюють і умови, які роблять такі дії можливими. У результаті ми дістаємо дещо інше, ніж це уявлялося людям, оскільки воно включає в себе і навімисне, і ненавімисне. Потік дій безперервно створює наслідки, які є ненавімисними, і ці непередбачувані наслідки можуть формувати нові умови дій через зворотний зв'язок [2]. Отже, уявлення Е. Гідденса про дуальність структури дає змогу не тільки вирішити питання детермінації поведінки людини, а й зрозуміти, як конструюються гендерні норми, вимоги, ідеології в тій чи іншій культурі, спільноті, як на такий процес впливають самі індивіди.

У “теорії практик” Р. Коннелла наголошується на ролі особистості в процесі конструювання соціальних відносин. Оскільки згідно з теорією структура складається історично, то, відповідно, категорії жіночності/мужності розглядаються як “постійно створювані ідентичності” [4]. Творються такі ідентичності завдяки практикам, вивчаючи які можна відстежити, як конструюються взірці маскулінності і фемінності в ієрархії повсякденності. Важливим у теорії є поняття “габітус”, яке відображає взаємозв'язок соціальної структури і соціальної дії; відтак стає можливим пояснити механізм конструювання індивідуального досвіду на основі соціокультурного, який так само конструюється завдяки індивідуальному.

Габітус уособлює ментальні структури і самовідчуття індивіда, його самовизначення в соціальному просторі, яке засвоєно з дитинства та інкорпоровано в тілі, свідомості та підсвідомості здатністю грати в одні соціальні ігри і не грати в інші, схильністю виступати в певних ролях [там само]. Габітус – це система диспозицій, яка породжує і структурує практику агента та його уявлення, що дає можливість агентові спонтанно орієнтуватися в соціальному просторі, реагувати більш-менш адекватно на події та ситуації. Іншими словами, габітус – це інтерпретативні схеми, концепти, шкали, які утворюють особистісний досвід індивіда, що формується в процесі суб'єктивного засвоєння об'єктивних структур соціального простору. Існування статі пов'язано із специфічним габітусом, який передбачає одні і виключає інші практики. Відповідно габітус є основою статевих практик, які породжують різні перфоративні форми мужності і жіночності.

Конструювання досвіду як лінійний і нелінійний процес аналізує польський соціолог П. Штомпка. Соціальну реальність, на думку вченого, слід розглядати як специфічну соціальну тканину. Структури не існують без агентів, агенти – без структур. Однак структури не розчиняються в агентах, а агенти – у структурах. Вони утворюють соціальний світ людини. Для пояснення взаємозв'язку агентів і структур Штомпка вводить поняття “практики”. У практиці зливаються оперуючі структури і діючі агенти, практика – це комбінований продукт дії суспільства та індивідів [6]. Іншими словами, це досвід. Створена в результаті взаємодії структур і агентів практика набуває нової якості, яка так само по-новому впливатиме на структури та агентів.

Завдяки введенню категорії часу П. Штомпці вдалося вибудувати модель конструювання соціальної реальності, яка може слугувати методологічним підґрунтям для пояснення феномена конструювання гендерного досвіду особистості: “У певний час практика формує дію, яка проявляється пізніше; дана дія актуалізується в уже видозміненій практиці, і весь цей процес повторюється нескінченно” [там само, с.283]. Дослідник розглядає кілька фаз процесу конструювання досвіду. Так, ті події, що відбуваються сьогодні і які поєднують у собі і діяльність структур, і дії суб'єкта (чи просто практику), у будь-який момент впливають як на структури (модифікуючи чи створюючи нові мережі відносин), так і на суб'єктів (модифікуючи чи формуючи їхні внутрішні здібності) у наступний момент часу. У результаті виникає модифікований чи новий вид діяльності. Соціальні умови для практичних дій змінюються. Якщо в результаті діяльності відбуваються якісь події, то вони знаходять своє відображення в новій практиці, яка так само поєднує і діяльність

нових структур, і дії нових суб'єктів. Потім нова практика започатковує аналогічний цикл, який змінює структури і суб'єктів, модифікуючи діяльність та способи її реалізації, що приводить до появи оновленого модифікаційного виду практики. Ця послідовність триває безконечно, постійно відтворюючи зміни, які накопичуються в суспільстві [там само]. Отже, у будь-який момент практика відображається як в ідеях, віруваннях, характерних для суб'єктів діяльності, так і в ідеологіях, доктринах, наділених більш об'єктивним, надіндивідуальним існуванням.

З огляду на “дуалізм структур”, “дуалізм агентів”, на думку П. Штомпки, необхідним є розгляд і нелінійних процесів творення соціальної реальності. Він звертається до ідей Ж. Піаже, який зосередив увагу на рівні тотальностей, описуючи постійну подвійність, чи біполярність, яка одночасно і структурує, і структурується (див. [5]). Таке формулювання свідчить про схильність структур до самозмін – вони перетворюються в процесах власного оперування – та схильність агентів до самозмін у процесі власних дій, активності. Такий процес Штомпка називає “подвійним морфогенезом” [6, с.127].

Практика суттєво впливає на свідомість індивіда, його досвід, змінюючи їх, при цьому і сама зазнає змін. “Змінена” свідомість, новий досвід здійснюють зворотний вплив на здібності суб'єктів діяльності та на можливості структур. І цей процес є безконечним. Іншими словами, свідомість індивіда формується під впливом ідей, концепцій, правил, ідеологій, які так само конструюються в процесі взаємодії членів суспільства, спільноти. Виходить, результати попередніх фаз соціального функціонування закодують в суб'єктивному досвіді індивіда, у соціальній свідомості; таким чином вони передаються в майбутнє, що забезпечує безперервність процесу формування соціокультурного досвіду суспільства.

Отже, процес конструювання досвіду, зокрема гендерного, у межах розглянутої теорії можна розглядати і як лінійний, і як нелінійний процес. З одного боку, соціальні структури, інститути визначають формування суб'єктивного досвіду індивіда через засвоєння норм, правил, вимог щодо маскулітності або фемінності. Вони задають схему, модель дій, поведінки індивіда за жіночим або чоловічим сценарієм. З другого боку, такі схеми, моделі не засвоюються автоматично, а пропускаються крізь призму вже набутого досвіду. Тому вияв практики має суб'єктивне забарвлення, нову якість, що буде проявлятися в діях, діяльності індивіда, які також доповнюватимуть чи по-новому конструюватимуть як досвід самого індивіда, так і певною мірою уявлення, знання, стереотипи інших та спільноти, суспільства в цілому.

Висновки. Отже, соціально-конструктивістська парадигма відкриває можливості для онтологічного та гносеологічного аналізу проблеми досвіду, зокрема гендерного. Ідеї П. Бергера, Т. Лукмана, І. Гоффмана, Г. Гарфінкеля, Е. Гідденса, І. Коннелла, П. Штомпки створюють підґрунтя для розуміння досвіду як суб'єктивної і одночасно об'єктивної соціокультурної та психологічної проекції. Методологія соціального конструктивізму створює можливості для дослідження проблеми конструювання гендерного досвіду особистості в соціокультурному, персонологічному та життєздійснювальному контекстах, які переплітаються, справляють взаємовплив і утворюють компоненти досвіду. У межах цієї парадигми конструювання гендерного досвіду постає як безконечний процес, зумовлений “дуальністю структур” і “дуальністю агентів”, які, впливаючи один на одного, зазнають самі змін і змінюють інших, що так само породжує новий досвід, який спричинює дальші зміни у структурах і в агентів.

Література

1. *Бергер П.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : медіум, 1995. – 323 с.
2. *Гидденс Э.* Социология / Э. Гидденс. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 750 с.
3. *Зиммерман Д.* Создание гендера / Д. Зиммерман, К. Уэст // Хрестоматия феминистских текстов: Переводы / под ред. Е. Здравомысловой, А. Темкиной. – СПб. : Д. Буланин, 2000. – Вып. 8. – С. 193 – 220.
4. *Коннелл Р.* Создание гендера / Р. Коннелл // Хрестоматия феминистских текстов / под ред. Е. Здравомысловой, А. Темкиной. – СПб. : Д. Буланин, 2000. – Вып. 8. – С. 251 – 280.
5. *Мертон Р.* Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон // Социс. – 1992. – № 2-4.
6. *Штомпка П.* Социология социальных изменений : пер. с англ. / П. Штомпка. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 416 с.
7. *Garffinkel H.* Studies in Ethnometodology / H. Garffinkel. – Englewood Cliffs, N.J. : Prentice-Hall, 1967. – 507 p.
8. *Goffman E.* Gender Display. From “Gender Advertisements: Studies in the Anthropology of Visual Communication” // Goffman Reader. Lemert C. and Branaman A. – Blackwell Publ, 1997. – P. 208 – 227.

© Тодорів Л. Д.